

گاه‌شماری آثار شیخ طوسی*

علیه رضاداد^۱

دانش آموخته کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد

Email: rezadad@gmail.com

دکتر سید کاظم طباطبایی

استاد دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد

Email: tabatabaei@ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

تاریخ‌شناسی یا گاه‌شماری (chronology) آثار متفکران و دانشمندان فواید بسیاری در پی دارد. از جمله فواید این کار آن است که می‌تواند در بررسی و تحلیل و ریشه‌یابی دیدگاه‌های آنان، پژوهندگان را یاری رساند. چه، دانشمندان معمولاً در ادوار مختلف حیات علمی خود با طی مراحل پختگی و کمال، در باب یک مسأله علمی گاه نظریاتی متفاوت و بعضاً متهاافت ابراز می‌کنند. این نکته با تتبع در آثار ایشان و یافتن قرینه‌های تعیین‌کننده تاریخ تألیف کتب و یا تقدّم و تأخّر هر یک بر دیگری آشکار می‌گردد.

در این جهت بررسی آثار شیخ طوسی و تاریخگذاری آنها تلاشی است که می‌تواند در فهم دقیق آراء و نظریات شیخ و رفع تعارض‌های احتمالی مؤثر واقع شده و تحولات و تعمیق مبانی فکری وی را در بستر زمان و مکان بر ما آشکار سازد. آنچه در این میان توجه محقق را جلب می‌نماید آن است که بیشتر آثار شیخ در زمان زندگانی وی در بغداد به ویژه در فاصله سالهای ۴۳۶ تا ۴۴۸ ق. نگاشته شده و این امر بیانگر کوشش عظیم شیخ طوسی در تبیین مبانی تشیع، در فضای آشوبها و اختلافات میان جامعه شیعه و اهل سنت بغداد می‌باشد. مقاله حاضر با هدف تعیین تقدّم و تأخّر کتب شیخ و گاه‌شماری آثار وی به رشته تحریر درآمده است تا مقدمه‌ای برای تحلیل عمیق‌تر آثار وی فراهم آید.

*. تاریخ وصول: ۱۳۸۶/۵/۲۹؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۶/۱۰/۶.

۱. نویسنده مسؤول.

کلید واژه‌ها: محمد بن حسن طوسی، گاه‌شماری، مصنّفات شیعه.

درآمد

بی‌تردید و بدون استثناء دانشمندان و متفکران کمال‌جو در ادوار مختلف حیات فکری خود، به تناسب طیّ مراحل کمال و پختگی، در باب مسائل علمی نظریاتی متفاوت و گاه متهافت ابراز می‌کنند. این نکته چنان بدیهی است که ما را از آوردن نمونه بی‌نیاز می‌کند. مسأله مورد بحث به‌ویژه در آثار دانشمندان سختکوش و پرتألیف بیش از دیگران به چشم می‌خورد. از این رو، در بررسی سیر تحول آراء این دانشمندان لازم است به تقدّم و تأخّر تاریخ تألیف آثار آنان توجه و بر تاریخ‌شناسی تألیفات ایشان تکیه گردد.

یکی از دانشمندان شیعه که در زندگی پربار خود آثار پرشماری از خود برجای نهاده، بزرگ طایفه امامیه محمد بن حسن طوسی است. وی که طبعاً بسان همه متفکران مراتب پیشرفت را یکی پس از دیگری پیموده است، بسا که در آثار پرشمار خود در مسائل مهم علمی نظریاتی ناسازگار از خود برجای نهاده باشد. از باب نمونه می‌توان به نظر او در باب حجیت و عدم حجیت خبر واحد اشاره کرد. زیرا آن گونه که از بررسی آثار شیخ طوسی به دست می‌آید، به نظر می‌رسد وی در آغاز، از دیدگاه استادان خویش، شیخ مفید و شریف مرتضی - پیروی کرده است. وی در تألیف کتاب **تهذیب الاحکام** - که شرح **المقنعه** شیخ مفید بوده و آن را در ابتدای روزگار سکونتش در بغداد و دوران حیات استاد بزرگوارش شیخ مفید نگاشته - به عدم حجیت خبر واحد باور داشته است^۱ و به دلیل التزامی می‌توان شرح مهمترین کتاب فقهی شیخ مفید را،

۱. وی در باب «الأحداث المور للطهار» چنین می‌نگارد: «و لیس فی الشرع ما یوجب الطهار سوی هذه العشر الاشیاء، لان ما عداها الطریق الیه اخبار الأحاد التي لا توجب عندنا علما و لا عملا» (طوسی، **تهذیب الاحکام**، ۵/۱، نیز ر. ک: همان، ۴/۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۶؛ همو، **الاستبصار**، ۱/۱۱۲؛ ۲/۶۶، ۶۹، ۷۲، ۷۶.

مستلزم همسان بودن عقیده او با استادش به شمار آورد. نیز شیخ طوسی در نگارش کتاب **النہا** ظاهراً در مسأله عدم حجیت خبر واحد، با استادان خود اختلافی نداشته است.^۱

همچنین وی در مقدمه کتاب **تہذیب** به پیروی از شیخ مفید خبر را به متواتر و محفوف به قرینه تقسیم کرد (طوسی، **تہذیب الاحکام**، ۳/۱). اما در **الاستبصار** - که آن را پس از **تہذیب** نگاشته - خبر را به متواتر و غیر متواتر تقسیم نموده و خبر غیر متواتر را در دو بخش سامان داد:

۱. خبر غیرمتواتری که به علت همراه بودن با قرینه‌ای، به مفاد آن علم و یقین حاصل می‌شود و عمل به آن مانند خبر متواتر واجب است؛
۲. خبری که متواتر نبوده محفوف به قراین نیز نباشد، که اصطلاحاً به خبر واحد بدون قرینه نامبردار است (همو، **الاستبصار**، ۴/۱).

به عقیده او قسم اخیر را با شرایطی از جمله نیافتن معارض می‌توان پذیرفت. پس از گذشت این دوره، بر اثر شرایط اجتماعی و تحت تأثیر عواملی همچون متهم ساختن شیعه به نداشتن فروع فقہی گسترده، برای پاسداری از کیان تشیع، رأی شیخ طوسی بر حجیت خبر واحد بدون قرینه مستقر گشت. او در پی این کتاب **المبسوط** را با رویکرد فقه استدلالی و تفریعی به رشته تحریر درآورد. وی در کتاب **عد الاصول** خبر را به خبر واحد محفوف به قرینه و خبر واحد محض تقسیم کرد (همو، **عد الاصول**، ۱/۱۴۵) و قراینی را در پذیرش خبر واحد معتبر دانست (ر.ک: همان، ۱/۱۴۳-۱۴۷).

۱. در این باره ر. ک: ابن ادریس، **السرائر**، ۲/۵۳ - ۵۴، ۷۴ - ۷۷؛ مشابهت آرای شیخ طوسی در **النہا** با شیخ مفید، در کتاب **المراسم العلو** اثر سلار دیلمی (د. ۴۴۸ ق.) که احتمالاً از منکران حجیت خبر واحد بوده بعضاً آمده است. نمونه های آن را بنگرید به: سلار دیلمی، **المراسم العلو**، ص ۳۲، ۳۴، ۵۶، ۱۳۳، ۱۵۵.

اگرچه شیخ طوسی در موارد پیشگفته بر حجّیت خبر واحد اقامه دلیل می‌نماید، اما در مواضعی، آهنگ عدم حجّیت چنین خبری را نواخته است. به عنوان نمونه وی در مبحث نسخ سنّت به سنّت می‌گوید:

«و اما ا فانما تنسخ با ایضا اذا تساویا فی الدلا . فان كانت الاولى من اخبار الآحاد، فعلى مذهبنا ذلك ساقط، لانا لا نعمل به» (همان، ۵۳۸/۲).

این مطلب که از مباحث پایانی کتاب *العد* می‌باشد، دالّ بر این است که او عمل به اخبار آحاد را لازم نمی‌داند. جز آن که بگوییم شیخ طوسی در این موضع به دلیل مخالفت با مبنای عامّه در حجّیت خبر واحد، چنین مطلبی را بیان کرده است.

نمونه دیگر از مواردی که شیخ طوسی به اختلاف از آن سخن گفته است موضوع «سهو النبی (ص)» است. وی در آثار حدیثی خود نظیر *التهدیب* (۱۸۱/۲؛ ۳۵۱) و *الاستبصار* (۳۷۱/۱) به پیروی از شیخ مفید هرگونه سهو و اشتباه را برای پیامبر اکرم (ص) جایز نمی‌داند و روایات مؤید سهو مانند (روایت ذوالیدین) را مطابق نظر اهل سنت برمی‌شمرد، اما همو در تفسیر آیه «و إذا رأیت الذین یخوضون فی آیاتنا فاعرض عنهم حتی یخوضوا فی حدیث غیره وإما ینسینک الشیطان فلا تقعد بعد الذکر مع القوم الظالمین» (انعام/۶۸) سهو و نسیان پیامبر اکرم (ص) را در اموری که به ادای رسالت ایشان مربوط نباشد، پذیرفته است و از این جهت بر ادعای جبائی که طائفه امامیه را معتقد به نفی سهو از پیامبر اکرم (ص) می‌داند خرده می‌گیرد (همو، *التبیان*، ۱۶۵/۴-۱۶۶).

لذا برای آگاهی از سیر تحوّل فکری او در باب مسائل مختلف علمی و شناخت رأی نهایی وی در هر مسأله، ضروری دانسته شد تا طی پژوهشی گاه شماری (chronology) دقیقی از آثار وی به دست داده شود. این جنبه از پژوهش جز در مواردی

معدود که به مهمترین کتب فقهی شیخ منحصر می‌گردد،^۱ تاکنون مورد عنایت پژوهندگان قرار نگرفته است. از این رو، برای تدارک و جبران این کاستی مقاله حاضر به این موضوع اختصاص یافت.

مروری اجمالی بر زندگانی شیخ طوسی

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی، معروف به شیخ الطائفه در رمضان سال ۳۸۵ ق. در شهر طوس از خطه خراسان دیده به جهان گشود. وی بیست و سه سال آغازین عمر خود را در زادگاهش گذراند و تحصیلات مقدماتی را در همان‌جا به پایان رساند و در سال ۴۰۸ ق. به بغداد مهاجرت کرد و پس از استادش سید مرتضی علم الهدی (د. ۴۳۶ ق.)، ریاست علمی و فتوایی شیعه به او منتقل گردید. شیخ طوسی مدت پنج سال از محضر شیخ مفید (د. ۴۱۳ ق.) کسب علم نمود و پس از وفات شیخ مفید از محضر شاگرد مبرز او، سید مرتضی بهره‌مند شد. سید مرتضی که در این شاگرد لیاقت و استعداد کامل را دید، وی را مورد عنایات و توجهات خاص خود قرار داد و او را به تدریس واداشت و مقرری شایانی (۱۲ دینار در ماه) برای او تعیین نمود. بدین ترتیب شیخ طوسی ۲۳ سال نیز در ملازمت آن عالم بزرگوار به سر برد تا اینکه سید در ربیع‌الاول سال ۴۳۶ ق. درگذشت.

بعد از رحلت سید مرتضی علم الهدی، شیخ رهبری و پرچمداری شیعه را برعهده گرفت و بر کرسی تدریس علم کلام که خلیفه عباسی القائم بامرالله (۴۲۲ - ۴۶۷ ق.) به وی تفویض کرده بود، تکیه زد. در این هنگام منزل شیخ در محله کرخ بغداد، محل آمد و رفت مسلمانان بود. در این سالها شماره شاگردان وی از فقها و مجتهدان و علمای شیعه، به بیش از سیصد تن رسید و در همان وقت چند صد تن از علمای اهل سنت نیز از محضر او استفاده می‌کردند. از آن جمله می‌توان از کسانی

۱. در این باره به طور عمده می‌توان از این آثار نام برد: خوانساری، *روضات الجنات*، ۲۲۲/۶-۲۲۳؛ صدر، «نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، *یادنامه شیخ طوسی*، ۲۶۴/۳-۳۱۷.

همچون قاضی ابن بَرّاج (د. ۴۸۱ ق.)، محمد بن عثمان کَرّاجکی (د. ۴۴۹ ق.)، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن طوسی (د. ۵۱۱ ق.) (فرزند ایشان و ملقب به مفید ثانی)، احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی (د. ۴۸۰ ق.)، اسماعیل بن محمد بن بابویه (د. ۵۰۰ ق.) و بسیاری کسان دیگر نام برد.

دوران اقامت شیخ طوسی در بغداد همزمان با انحطاط دولت قدرتمند شیعی آل بویه و روی کار آمدن خاندان سنی سلجوقی بوده است. در سال ۴۴۸ ق. بعد از حادثه بساسیری و یورش طغرل سلجوقی به بغداد و سقوط آل بویه، شکل گیری ائتلاف های ضد شیعی که حنبلیان آن را رهبری می کردند موجب غارت محله کرخ و باب الطاق شد. آنها خانه و کتابخانه شیخ طوسی را آتش زدند و او ناگزیر به پناهگاهی در نجف رفت. بعد از این حادثه، اراذل و اوباش به خانه شیخ حمله کردند تا وی را به قتل برسانند، ولی چون او را نیافتند، وسایل منزل و کتابهای او را به بازار آوردند و پرچم ها و علم هایی را که شیعیان در عاشورا از آن استفاده می نمودند، بر آنها افزودند و همگی را به آتش کشیدند و نابود ساختند.

بعد از فروکش کردن آتش منازعات، شیخ تا زمان وفاتش (۴۵۸ یا ۴۶۰ ق.) در نجف ماند و حوزه علمیه ای تأسیس نمود که بزرگترین حوزه علمیه در میان شیعیان گردید. شکی نیست که اقامت شیخ در نجف و شهرت و آوازه او سبب شد بسیاری از طالبان علم و اهل فضل به منظور بهره گیری و کسب دانش از حضور شیخ به نجف مهاجرت کنند و به تبع آن زمینه اسکان شیعیان در آن محل نیز بیش از پیش فراهم آمد و بدین ترتیب با گذشت زمان، نجف به یک حوزه علمی پر رفت و آمد تبدیل شد.

شیخ طوسی با در اختیار داشتن کتابخانه های عظیم بغداد آثار فراوانی در همه عرصه های علوم اسلامی از خویش برجای گذاشت. محققان و فهرست نویسان درباره تعداد مؤلفات و مصنّفات شیخ طوسی اقوال مختلفی دارند. شیخ طوسی در *الفهرست* ۴۲ اثر از آثار خویش را نام برده است (ر. ک: طوسی، *الفهرست*، ۲۴۰ - ۲۴۲)، اما این

فهرست شامل تمامی آثار وی نمی‌گردد. بهترین تحقیق درباره مؤلفات شیخ از آن آقابزرگ تهرانی است. وی در مقاله مفصلی که درباره زندگی شیخ طوسی نگاشته، تعداد کتب و رسائل ایشان را ۴۷ کتاب و رساله ذکر می‌نماید و درباره هر یک از آن آثار اطلاعات سودمندی را به دست می‌دهد (ر. ک: آقابزرگ الطهرانی، «حیا الشیخ الطوسی»، در مقدمه التبیان، ۱/ ۱۷-۳۳). افزون بر این تحقیق، آقای محمد واعظ زاده خراسانی در رساله حیا الشیخ الطوسی با عنایت به تحقیقات شیخ آقابزرگ به تقسیم موضوعی کتب شیخ پرداخته و شماره آثار شیخ را ۴۸ کتاب برمی‌شمارد (ر. ک: واعظ‌زاده، ۴۰-۴۵).

حدود بیست عنوان از آثار شیخ طوسی امروزه در دست نیست و تاریخگذاری شماری از آنها، به دلیل فقدان قراین در تعیین تاریخ نگارش آنها، امکان ندارد. باید توجه داشت که ترسیم محتوای آثار شیخ طوسی و معرفی کامل آنها هدف این نوشتار نیست. از این‌رو، پس از معرفی اجمالی آثار شیخ طوسی، توجه خود را به تقدّم و تأخر تاریخی کتب وی معطوف می‌نماییم.^۱

تاریخ‌شناسی آثار شیخ طوسی

درباره تقویم تاریخی آثار شیخ طوسی نظریه مشهور آن است که او آثار خود را به ترتیب نگارش در *الفهرست* ذکر کرده است (صدر، ۳ / ۲۶۶، ۳۰۲). اما با دقت و کندوکاو در مؤلفات شیخ طوسی دقیق نبودن این نظریه ثابت می‌گردد، اگرچه شیخ ترتیب تقریبی نگارش کتب را رعایت نموده است.

در تاریخ‌شناسی آثار وی از چند قرینه می‌توان استفاده کرد:

الف) تصریح شیخ به تاریخ تألیف کتاب؛

۱. برای مطالعه بیشتر درباره شیخ طوسی ر. ک: خوانساری، ۶ / ۲۱۶-۲۴۹؛ امین، محسن، ۹ / ۱۵۹-۱۶۷؛ آقابزرگ تهرانی، «حیا الشیخ الطوسی»، ۱ / ۱-۷۴؛ واعظ‌زاده خراسانی، ۵-۶۲؛ انصاری قمی، ۱ / ۳-۷۴؛ گرجی، ۱۸۰-۲۱۶.

ب) ذکر عنوان برخی از کتب در کتب دیگر (چنان که ملاحظه خواهد شد از این قرینه بیشترین بهره را در تعیین تاریخ نگارش کتب برده‌ایم)؛
 ج) ذکر عنوان کتاب در *رجال نجاشی* (م. ۴۵۰ ق.)؛ نظر به اینکه نجاشی مهم‌ترین آثار شیخ طوسی را با ترتیبی تقریباً مشابه *الفهرست* آورده است، از این رو عدم ذکر برخی از کتب در *رجال نجاشی* می‌تواند قرینه‌ای بر نگاشته شدن آن اثر بعد از وفات وی باشد. البته در این باره باید توجه داشت که ظاهراً نجاشی از ذکر کتب مسائل و استفتانات صرف نظر نموده است، از این رو، این قرینه فقط در غیر از کتب مزبور به کار می‌آید؛

د) به کارگیری عباراتی نظیر «رحمه الله» یا «دام الله علوه» از جانب شیخ برای استنادش که نشانه‌ای برای تعیین تاریخ نگارش کتاب با توجه به تاریخ وفات این بزرگان می‌باشد؛

ه) ترتیب عناوین کتب در *الفهرست* شیخ طوسی (از این قرینه در مواردی استفاده می‌شود که امکان تاریخ‌گذاری آنها با قراین دیگر به تنهایی میسر نبوده است). البته با وجود به کارگیری این قراین، به دلیل در دسترس نبودن برخی از آثار شیخ، تاریخ‌شناسی برخی از آنها، به ویژه کتب مسائل که حدود ۱۴ عنوان از مؤلفات شیخ را شامل می‌شود، امکان‌پذیر نیست.
 اینک به سیر تاریخی نگارش کتب شیخ طوسی می‌پردازیم:

۱ - *تهذیب الاحکام*: این کتاب نخستین تألیف شیخ طوسی است که آن را در شرح *المقنعه* استادش شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق.) نگاشته است (طوسی، *تهذیب الاحکام*، ۳/۱). شیخ نگارش *تهذیب* را در زمان حیات استادش مفید در سال ۴۰۸ ق. که ابتدای ورود وی به بغداد بود، آغاز کرد و کتاب طهارت و صلوٰه را تا سال ۴۱۳ ق. به پایان رسانید، اما اتمام کتاب تا سال ۴۴۸ ق. که وی به نجف منتقل شد ادامه داشته است (آقابزرگ طهرانی، *الدر* ، ۵۰۴/۴). شیخ طوسی در این کتاب از *الفهرست* نام می‌برد

(۸۸/۱۰)، البته این موضوع با اینکه **تهذیب الاحکام** اولین کتابی است که شیخ به نگارش آن پرداخته منافاتی ندارد، زیرا همان طور که گفته شد نگارش **تهذیب** تا پایان اقامت شیخ در بغداد ادامه یافته است.

۲- **النها فی مجرد الفقه و الفتوی**: از جمله کتب فقهی شیخ کتاب **النها**

است که در آن از ذکر متون اخبار فراتر نمی‌رود. به همین دلیل می‌توان گفت این کتاب بر طبق مذاق علمای حدیث نگاشته شده است. اگرچه برخی این کتاب را به دلیل عنوان آن و برخی نظریات شیخ از آخرین آثار او برشمرده‌اند (فیض، ۳/ ۱۴۵)، اما با بررسی دیگر آثار او می‌توان گفت که کتاب **النها** دومین تألیف شیخ است و حتی باید گفت نگارش آن به زمانی پیش از تألیف **الاستبصار** باز می‌گردد؛ زیرا چنانکه خواهیم گفت شیخ در مقدمه **الاستبصار** از این اثر یاد می‌کند و تنظیم ابواب آن را بر اساس **النها** قرار می‌دهد (۵/۱). مرحوم شیخ نیز خود در مقدمه **المبسوط** به این مطلب اشاره می‌کند و می‌فرماید: «و کنت علی قدیم الوقت کتاب **النها**» (۲/۱).

۳- **الاستبصار فیما اختلف من الاخبار**: مؤلف، این کتاب را که از کتب اربعه حدیثی شیعه به شمار می‌آید به اخبار مختلف و طریقه جمع و سازش میان آنها اختصاص داده (طوسی، **الاستبصار**، ۳/۱) و آن را به ترتیب ابواب کتاب **النها** نگاشته است (همان، ۵). به تصریح مؤلف در این کتاب، **الاستبصار** پس از تألیف **تهذیب الاحکام و النها** به رشته تحریر درآمده است (همان، ۲/۱، ۵؛ ۳۰۵/۴).

۴- **العد فی الاصول** یا **عد الاصول**: شیخ در این کتاب از **تهذیب**، **الاستبصار** (۱۳۷/۱) و **تلخیص الشافی** (۲/ ۶۰۲، ۶۳۴) نام می‌برد. به دلیل آنکه تاریخ اتمام کتاب **تلخیص** سال ۴۳۲ ق. بوده و از **العد** نیز در **تلخیص** نام برده شده است (همو، **تلخیص الشافی**، ۱/ ۱۶۷)، می‌توان گفت که این اثر به موازات **تلخیص** و در حدود سال ۴۳۲ ق. نگاشته شده است.

کاوش درباره تاریخ تألیف کتاب *الذریعة* اثر سید مرتضی، قرینه دیگری است که ما را در تاریخ گذاری *العد* و فهم دقیق تر نظریات وی یاری می‌رساند. بنا بر یکی از نسخ به دست آمده *الذریعة*، تاریخ اتمام نگارش این کتاب سال ۴۰۰ ق. می‌باشد (سبحانی، *اضواء علی عقائد الشیعة الامامیة*، ۲۸۱). نیز سید مرتضی در *جوابات مسائل الر الاولی* که در سال ۴۲۹ به اتمام رسیده است (ص ۳۷۹) به کتاب *اصول الفقه* اشاره می‌دهد. (ص ۳۱۸، مقایسه کنید با: همو، *الذریعة*، ۷۵/۱) بنابراین تردیدی نیست که کتاب *الذریعة* پیش از *الاصول* نگاشته شده و شیخ طوسی آن را در اختیار داشته است؛ به طوری که می‌توان آن را از منابع *الاصول* محسوب کرد.^۱ ضمن آنکه شیخ طوسی در مقام برشمردن آثار سید مرتضی *الذریعة* را نام می‌برد (طوسی، *الفهرست*، ۱۶۵) و علاوه بر آن در *تمهیدالاصول* هم از آن یاد می‌کند (ص ۴۱۹، ۸۲۰).

بر این اساس، بهترین نظریه در تعیین تاریخ نگارش کتاب *العد* این است که بگوییم شیخ بخشی از آن را در حیات سید و بخش دیگری را بعد از وی نگاشته است (آقابزرگ الطهرانی، «حیا الشیخ الطوسی» در *مقدمة التبیان*، ۲۴/۱؛ امین، محسن، ۱۶۶/۹؛ واعظزاده، ۳۰). مؤید این دیدگاه برخی از نسخ خطی *العد* است که در مواردی از سید مرتضی با تعبیر «ادام الله علوه» (۴/۱، ۷۱، ۸۲) و در موارد دیگر با «قدس الله روحه» و مانند آن (۳۴/۱، ۱۷۲؛ ۴۶۲/۲، ۴۶۹، ۶۳۱) یاد می‌کند، البته در این باره میان نسخ خطی موجود اختلافاتی به چشم می‌خورد.

۵- *الاستیفاء فی الاما* : این کتاب که امروزه نسخه‌ای از آن در دست نیست، در حیات سید مرتضی و پیش از نگارش *المفصح* به رشته تحریر درآمده است (طوسی، *المفصح فی الاما* ، ۱۲۹). برخی گمان کرده‌اند که این کتاب همان *تلخیص الشافی*

۱. به عنوان نمونه ر. ک: طوسی، *العد فی اصول الفقه*، ص ۶۴۹ - ۷۱۹ مقایسه شود با: سید مرتضی، *الذریعة*، ۲ / ۶۷۳ - ۷۹۱. در آن جا شیخ به صراحت می‌گوید که مطالب را با تصرفات اندک از *الذریعة* اقتباس کرده است.

است (کلبرگ، ۳۱۶)، اما احتمالاً ناسخ کتاب از عبارت مقدمه *تلخیص* که می‌گوید: «لا بد من استیفاء ذلک» اشتبهاً چنین برداشتی کرده و عنوان الاستیفاء فی تلخیص الشافی را بر پیشانی نسخه درج نموده است (آقابزرگ الطهرانی، *الذکر*، ۳۶/۲). افزون بر این، شیخ طوسی در *المفصح* از کتاب مزبور با عنوان *الاستیفاء فی الاما* نام برده است (ص ۱۲۹) و این می‌تواند مؤید دیگری بر عدم اتحاد این دو عنوان باشد. با این حال، مذکور نبودن این کتاب در *رجال نجاشی* و *فهرست* شیخ، علی‌رغم آنکه از آثاری است که در ابتدای حیات علمی شیخ نگاشته شده است، می‌تواند قرینه‌ای بر اتحاد این دو عنوان باشد.

۶- *المفصح فی الاما* : این کتاب که ضمن مجموعه *الرسائل العشر* در ۲۱ صفحه به چاپ رسیده از جمله آثار شیخ طوسی است که در موضوع امامت نگاشته شده است. شیخ این کتاب را به درخواست ابن برّاج (الامین، حسن، ۹۴/۱؛ سبحانی، «تطور الفقه الشیعه فی القرنین ۴ و ۵»، ۲۵) و در حیات سید مرتضی نوشته است (واعظزاده، ص ۳۰) و در آن از دو اثر دیگرش با عنوان *الاستیفاء فی الاما* (ص ۱۲۹) و *تلخیص الشافی* (ص ۱۲۴) یاد می‌کند. برخی براین باورند که *المفصح* قبل از *تلخیص الشافی* نگاشته شده است (الانصاری، ۵۱۷/۲؛ رسولی محلاتی، ۲۷۳/۱) اما این نظریه چنانکه توضیح خواهیم داد، از دقت کافی برخوردار نیست.

۷- *تلخیص الشافی*: این کتاب گزیده‌ای همراه با اضافات از *الشافی فی الاما* اثر سید مرتضی است. شیخ طوسی این اثر را در سال ۴۳۲ ق.، چهار سال قبل از وفات سید مرتضی، به اتمام رسانده است (طوسی، *تلخیص الشافی*، ۲۲۷/۴). چون کتاب *شافی* به واسطه اشتغال بر پاسخ‌های سید مرتضی بر ایرادهای قاضی عبدالجبار در کتاب *معنی منسجم* و مرتب نبوده و مطالب تکراری در آن به چشم می‌خورد، شیخ طوسی در صدد برآمد که کتاب را با حذف مکررات به سبکی جدید مرتب نماید (همان، ۵۲/۱).

شیخ طوسی در پایان این کتاب از **المفصح** نام برده و موارد بسیاری را به آن کتاب ارجاع می‌دهد (۴ / ۲۲۷). از این رو، به دلیل آنکه در **المفصح** نیز از **تلخیص الشافعی** نام برده شده، شاید بتوان گفت که این دو کتاب به موازات یکدیگر نگاشته شده و نسبت به یکدیگر تقدّم و تأخر زمانی نداشته باشند.

نیز چنانچه گفته شد، شیخ طوسی در این کتاب از **اصول الفقه** نام برده و عباراتی از **العد** را به طور کامل نقل می‌کند (۱ / ۱۶۷). اگرچه در **العد** نیز از این اثر نام برده شده است اما به دلیل آنکه عبارت منقول از **العد** در ابتدای **تلخیص** آمده و در مقابل، عبارت مذکور در **العد** در بخش‌های پایانی کتاب آمده است، از این رو، می‌توان گفت که شیخ نگارش این کتاب را بعد از شروع کتاب **العد** و پیش از به پایان بردن آن آغاز کرده است.

۸ - **الفهرست**: این کتاب که در معرفی مصنفات و اصول شیعه نوشته شده است از آثاری است که هم در علم رجال و هم در کتابشناسی مصنفات شیعه به آن اعتماد می‌شود. شیخ طوسی بخشی از این اثر را در دوران حیات سید مرتضی (همو، **الفهرست**، ص ۳۸) و بخشی دیگر را بعد از وفات او نگاشته است (همان، ص ۱۶۵). احتمال همزمانی نگارش دو کتاب **الفهرست** و **رجال** بعید به نظر نمی‌آید اما با تکیه بر این عبارت شیخ «...نذکرهم فی کتاب **الرجال** ان شاء الله تعالی» (همان، ص ۱۳۴) می‌توان گفت، نگارش **الفهرست** زودتر از نوشتن **رجال** آغاز شده است. ضمن آنکه باید گفت شیخ در **الفهرست** تنها در همین‌جا از کتاب **رجال** یاد می‌کند.

یادآوری این نکته لازم است که آمدن فهرست تقریباً جامعی از آثار شیخ طوسی در این کتاب با نگاشته شدن آن در اوایل حیات علمی شیخ منافاتی ندارد؛ زیرا احتمالاً شیخ طوسی اسامی کتبی را که پس از این زمان تألیف کرده و یا بخش مربوط به شرح حال خویش را پس از پایان تألیف **الفهرست** به آن افزوده است.

۹- رجال: این کتاب را به دلیل اینکه در ابوابی ترتیب یافته، کتاب الابواب نیز می‌نامند (بحرالعلوم، ۲۳۱/۳). این اثر که از کتب اربعه رجالی محسوب می‌گردد، در دوران حیات سید مرتضی نگاشته شده است. زیرا مؤلف در شرح حال سیدمرتضی با تعبیرات «ادام الله تعالی ایامه» و «مد الله فی عمره» از وی یاد کرده است (طوسی، رجال، ۴۳۴). شیخ طوسی در موارد متعددی از این کتاب به الفهرست ارجاع داده است (۳۳۵، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۲۱، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۷، ۴۳۲، ۴۳۴، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۳).

۱۰- المسائل الراز: این مجموعه که شامل پانزده سؤال و جواب در مسأله وعید بوده است (همو، الفهرست، ۲۴۱) از نمونه پرسشهایی است که سیدمرتضی و شیخ طوسی به‌طور مشترک به آن پاسخ گفته‌اند (آقابزرگ الطهرانی، «حیا الشیخ الطوسی» در مقدمه التبیان، ۳۰/۱؛ واعظزاده، ۳۱). شایان توجه آنکه مضمون سؤالاتی که تحت عنوان المسائل الراز در رسائل الشریف المرتضی به چاپ رسیده در موضوع وعید نمی‌باشد و نمی‌توان آن اثر را به شیخ طوسی منتسب نمود. بنابراین، به دلیل آنکه نسخه‌ای از این کتاب در دست نیست، تاریخگذاری دقیق آن ممکن نمی‌باشد. تنها همین مقدار می‌توانیم بگوییم که تاریخ تألیف آن پیش از سال ۴۳۶ ق. بوده است.

۱۱- شرح جمل العلم و العمل (تمهید الاصول): این کتاب شرح بخش کلامی کتاب جمل العلم و العمل سید مرتضی است که نجاشی آن را تمهید الاصول نامیده است (نجاشی، ۴۰۳؛ آقابزرگ الطهرانی، الدرر، ۱۷۸/۱۳). این کتاب بعد از درگذشت سید مرتضی در سال ۴۳۶ ق. (واعظزاده، ۳۱) و در زمان حیات نجاشی یعنی پیش از سال ۴۵۰ ق. نگاشته شده است. شیخ طوسی در این کتاب از عد الاصول (ص ۶۰۹، ۷۷۸، ۷۸۶)، المفصح (ص ۹۱۴) و تلخیص الشافی (ص ۷۷۸، ۷۸۶، ۷۹۲، ۸۳۶، ۸۴۳، ۸۷۱، ۹۰۹، ۹۱۵) یاد می‌کند.

۱۲- **الجمل و العقود**: شیخ طوسی این کتاب را در ابواب فقه به درخواست قاضی ابن برآج (آقابزرگ الطهرانی، «حیا الشیخ الطوسی» در مقدمه **التبیان**، ۲۳/۱؛ سبحانی، «تطور الفقه عند فی القرنین ۴ و ۵»، ۲۵) و پیش از اتمام **المبسوط** نگاشته است (طوسی، **الجمل و العقود**، ۱۵۵). وی در این اثر از **النها** (ص ۱۷۰، ۱۵۵، ۲۱۶، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۴۵، ۲۴۶) و **تهذیب الاحکام** (ص ۲۴۵) نام می‌برد. این کتاب در ضمن مجموعه **الرسائل العشر** به چاپ رسیده است.

۱۳- **الایجاز فی الفرائض و الموارث**: شیخ طوسی در این کتاب از **النها** (ص ۲۶۹، ۲۷۶) و **الجمل و العقود** یاد کرده است (ص ۲۶۹). این اثر در حالی نگاشته شده که کتاب **المبسوط** هنوز به اتمام نرسیده است. زیرا وی در مقدمه این کتاب تفصیل مطلب را به دو اثر پیشگفته ارجاع می‌دهد، در حالی که اگر **المبسوط** نگاشته شده بود شایسته بود که وی از این اثر که مشتمل بر مفصل‌ترین مطلب در خصوص این موضوع است یاد می‌کرد.

۱۴- **الخلاف**: شیخ طوسی این اثر را در فقه مقارن و بعد از وفات سید نگاشته است (همو، **الخلاف**، ۱/ ۲۵۸؛ ۳/ ۴۲۵، ۴۳۷). اگرچه برخی گفته‌اند که شیخ به صراحت گفته که این کتاب را قبل از **تهذیب و استبصار** نوشته است (امین، محسن، ۹/ ۱۶۶؛ آقابزرگ الطهرانی، مقدمه **التبیان**، ۲۳) اما عبارت شیخ در ابتدای **خلاف** این مفهوم را نمی‌رساند (طوسی، **الخلاف**، ۱/ ۴۶).^۲ علاوه بر این، وی در جاهای دیگری نیز از دو کتاب **تهذیب و استبصار** یاد می‌کند (۱/ ۳۶۸؛ ۲/ ۳۹۹؛ ۴/ ۱۵، ۱۰۸؛ ۶/ ۳۳۰، ۹۶). وی در این کتاب افزون بر دو اثر پیشگفته از **النهایه** (۱/ ۳۶۸، ۴۶۲، ۴۷۹؛ ۲/ ۳۹۹؛ ۳/ ۴۳۴؛ ۴/ ۵، ۱۵، ۱۰۸، ۳۰۷؛ ۶/ ۳۳۰)، **المبسوط** (۶/ ۳۳۰)، **تلخیص الشافی** (۴/ ۱۸۴)، **الجمل و**

۱. آقابزرگ تهرانی می‌نگارد: «... و قد صرح فیہ بانه الفه قبل کتابیه **التهذیب و الاستبصار**...». شاید بتوان گفت در این جا سهوی رخ داده و مؤلف می‌خواسته بنویسد: «الف قبله کتابیه **التهذیب و الاستبصار**».
 ۲. عبارت مورد نظر چنین است: «و قد ذکرنا طرفا کثیرا من ذلک فی کتابنا المعروف **بتهذیب الاحکام** و کتاب **الاستبصار**».

العقود (۴۶۲/۱)، *اصول الفقه* (۶۳۱/۱؛ ۲۵۸/۲؛ ۳۶۲/۳؛ ۱۵۴/۶)، *التفسیر* (۱۶۲/۶) یاد می‌کند. درباره کتاب اخیر باید گفت که شیخ طوسی احتمالاً در مراحل پایانی نگارش *الخلاف*، به نگارش کتابی در تفسیر پرداخته است. ضمن آنکه در همین دوران، نوشتن *المبسوط* را نیز آغاز کرده است. زیرا در غیر این صورت لازم می‌آمد که در موارد بسیاری به کتاب *المبسوط* ارجاع دهد، در حالی که جز مورد یاد شده نامی از این کتاب به میان نیامده است.

۱۵ - *المبسوط فی الفقه*: شیخ این کتاب را که تمام ابواب فقه را دربر می‌گیرد به شیوه اجتهادی تألیف کرده است. وی در این کتاب از *تهذیب و الاستبصار* (۱۲۰/۴)؛ (۱۹۳/۷)، *النها* (۲/۱، ۳، ۴۲، ۲۳۴؛ ۱۶۶/۲؛ ۲۳۷/۳؛ ۲۶۹؛ ۱۲۰/۴، ۲۴۶؛ ۲۱۱/۵؛ ۷۷/۷، ۱۲۵، ۱۴۱، ۲۲۳، ۲۴۹؛ ۲۵۸/۸)، *مسائل الخلاف* (۳/۱؛ ۲۲۱/۳؛ ۶۳/۴، ۱۱۱، ۳۴۴، ۳۶۴؛ ۱۱۵/۵، ۱۳۴، ۱۵۴، ۱۵۵، ۲۳۶، ۲۴۰، ۲۵۲، ۲۵۷؛ ۹۱/۶، ۱۸۵، ۲۴۶؛ ۴۲/۷، ۷۵، ۱۴۳، ۱۴۸، ۱۵۷، ۱۷۸؛ ۷۰/۸)، *مصباح المتهدجد* (۱۱۷/۱، ۱۳۲) و *الایجاز* (۱۲۰/۴) یاد می‌کند. اگرچه شیخ در این کتاب از *مصباح المتهدجد* هم نام برده است، به دلیل آنکه در مقدمه *مصباح* فهرستی از مهم‌ترین آثار فقهی خویش را بر می‌شمرد و در خلال آن فهرست از *مبسوط* نیز یاد می‌کند (همو، *مصباح المتهدجد*، ۴)، شاید بتوان گفت که این دو کتاب به طور همزمان نگاشته شده است. این کتاب را می‌توان آخرین کتاب مفصل شیخ در علم فقه محسوب کرد.

۱۶ - *التبیین فی تفسیر القرآن*: شیخ طوسی این کتاب را در مدت سکونتش در بغداد و بعد از درگذشت سید مرتضی نگاشته است. چه، در مقدمه کتاب از خداوند برای او آمرزش خواسته است (همو، *التبیین*، ۳/۱). شیخ طوسی در این کتاب از *عد الاصول* (۳۰۳/۱؛ ۳۹۴؛ ۱۵۷/۳؛ ۲۳۷)؛ *الاستیفاء* (۶۴/۳)، *الخلاف* (۳۸۴/۱؛ ۱۷/۲، ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۵۴، ۲۳۰، ۱۷۶، ۲۷۳، ۲۷۵، ۵۳۷؛ ۱۱۸/۳، ۱۲۹، ۱۳۴، ۱۴۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۴۲، ۳۶۰، ۴۰۹ و بسیاری موارد دیگر)، *المبسوط* (۱۹۶/۱؛ ۱۰۴/۲، ۱۳۷، ۱۵۴، ۱۵۹، ۲۴۸، ۳۶۲، ۳۷۷؛ ۳۸۰؛ ۱۳۷/۳؛ ۲۰۹، ۵۳۸)، *النها* (۱۹۶/۱؛ ۱۰۴/۲، ۱۳۷، ۱۵۴،

۱۵۹، ۲۳۰، ۲۴۸، ۳۶۲، ۳۸۰، ۳۷۷؛ ۱۳۷/۳، ۲۰۹، ۵۳۸)، *الایجاز فی الفرائض* (۱۳۷/۳)،
شرح الجمل (۳/۱، ۲۵، ۱۷۰، ۱۷۱؛ ۴۹/۲، ۵۴۹؛ ۹/۳، ۴۷، ۳۳۸، ۴۰۳)، *الجمل و*
العقود، (۱۵۴/۲) و *تلخیص الشافی* (۵۵۸/۲) یاد کرده است.

۱۷- *ما یعلل و ما لا یعلل*: این کتاب احتمالاً در علم کلام نگاشته شده^۱
 و زمان نگارش آن قبل از وفات نجاشی می‌باشد (نجاشی، ۴۰۳). امروزه از این کتاب
 نسخه‌ای در دست نیست.

۱۸- *ما لا یسع المكلف الاخلال به*: این کتاب نیز که همانند اثر پیشگفته یک
 اثر کلامی بوده است زمان تألیف آن به پیش از درگذشت نجاشی باز می‌گردد (همان).
 بنابر گزارش شیخ آقابزرگ از نسخه‌ای که احتمالاً رساله *ما لا یسع المكلف* باشد، این
 اثر با استدلال بر توحید با مسأله حدوث اجسام آغاز شده است (آقابزرگ الطهرانی،
الدر ، ۲۶/۱۹). شاید بتوان گفت به دلیل مشابهت مضمونی، اثر مورد بحث یکی از
 دو رساله‌ای که به نامهای *مسائل کلامیه و رساله فی الاعتقادات* در مجموعه *الرسائل*
العشر به چاپ رسیده باشد، زیرا در هیچ یک از کتبی که آثار شیخ را برشمرده‌اند نامی
 از این رسائل به میان نیامده است.

۱۹- *المقدمه فی المدخل الی علم الکلام*: این کتاب به املاء شیخ طوسی
 است (همو، *المقدمه فی المدخل الی علم الکلام*، ۶۶، ۸۷) و نوشتن آن در سال
 ۴۴۴ق. به اتمام رسیده است. زیرا کاتب این اثر نظام الدین محمود بن علی الخوارزمی
 تاریخ کتابت آن را ۲۶ رجب سال ۴۴۴ق. ذکر می‌کند (واعظزاده، ۳۲). ضمن آنکه، از
 اجازه مکتوب شیخ به تاریخ ۲۶ محرم سال ۴۴۵ق. که در پشت نسخه این کتاب

۱. استاد واعظزاده در معرفی این کتاب و کتاب *ما لا یسع المكلف الاخلال به* می‌نویسد: «... و لا یعلم بالضبط
 کونهما فقها او کلاماً» (واعظزاده، «حیا الشیخ الطوسی»، *الرسائل العشر*، ۴۲). اما دیگران این کتاب را در
 موضوعات کلامی دانسته‌اند (آقابزرگ الطهرانی، «حیا الشیخ الطوسی» در *مقدمه التبیان*، ۲۷/۱؛ الامین، محسن،
 ۱۶۶/۹).

نوشته شده است این آگاهی به دست می‌آید که شیخ در این تاریخ در حدود دارالسلام از نواحی بغداد بوده است (همان).

۲۰- *ریا العقول (شرح المقدم فی المدخل الی علم الکلام)*: از آنجا که نجاشی (م. ۴۵۰ ق.) از این اثر در احوال شیخ طوسی یاد می‌کند (نجاشی، ۴۰۳)، می‌توان تاریخ تألیف آن را در فاصله سالهای ۴۴۵ تا ۴۵۰ ق. تعیین نمود.

۲۱- *مسأ فی الاحوال*: این کتاب که شیخ طوسی خود با وصف « » از آن یاد می‌کند (طوسی، *الفهرست*، ص ۲۴۱)، در زمان حیات نجاشی نگاشته شده است (نجاشی، همان‌جا).

۲۲- *مسأ فی العمل بخبر الواحد*: شیخ آقابرگ از این کتاب با عنوان *الاخبار* یاد می‌کند (همان، ۲۷۰/۶). از این کتاب امروزه نسخه‌ای موجود نمی‌باشد اما تاریخ نگارش آن به زمان حیات نجاشی باز می‌گردد (نجاشی، ۴۰۳).

۲۳- *مختصر فی عمل یوم و*: شیخ در این کتاب از *المبسوط* (ص ۱۵۲)، *النها* (همان‌جا) و *الجمل و العقود* (همان‌جا) نام برده است. اما به قرینه ذکر آن در *المصباح* باید گفت پیش از آن کتاب به نگارش در آمده است.

۲۴- *مصباح المتعجد*: تاریخ تألیف این کتاب به سالهای پیش از هجرت شیخ به نجف (سال ۴۴۸ ق.) باز می‌گردد، زیرا بنابر یک گزارش تاریخی، در پی اختلافات شیعه و سنی در بغداد، یکی از مخالفان شیخ نزد خلیفه القائم بامرالله (۴۲۲-۴۶۷ ق.) شکایت برد که وی در کتاب *مصباح* عمر، ابوبکر و عثمان را لعن کرده است (شوشتری، ۴۸۱/۱؛ بحرالعلوم، ۲۳۸/۳). این واقعه در اواخر دوران اقامت شیخ در نجف اتفاق افتاده و برخی حمله به خانه شیخ طوسی و مهاجرت وی به نجف را معلول این جریان می‌دانند (Donaldson, p. ۲۸۷).

چنان‌که پیش از این نیز گفته شد، شیخ طوسی در این اثر از مهم‌ترین مؤلفات فقهی خویش از قبیل: *مسائل الخلاف، المبسوط، النها، الجمل و العقود* (ص ۴)، *عمل یوم و* (ص ۳۶۱، ۳۹۹) نام برده است.

۲۵- *الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد*: این کتاب در اصول عقاید و عبادات شرعی‌ای که بر بندگان واجب است، به اختصار نوشته شده است. شیخ در این کتاب از آثار ذیل یاد می‌کند: *المبسوط* (ص ۲۳۹، ۳۱۶)، *النها* (ص ۲۳۹، ۲۵۳، ۳۰۲، ۳۱۶)، *المفصح فی الاما* (ص ۲۱۵)، *تلخیص الشافی* (ص ۲۱۵، ۲۰۸، ۱۸۶، ۲۲۲، ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۶)، *مصباح المتعجد* (ص ۲۷۵)، *المقد* *فی المدخل الی علم الکلام* (ص ۴۷، ۲۷، ۳۷، ۴۷، ۵۷، ۷۳، ۷۵، ۱۱۹، ۱۱۰، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۳، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۵۹، ۱۶۸، ۱۷۳، ۲۱۵)، *التفسیر* (ص ۱۶۲) و *اصول الفقه* (ص ۱۸۸).

نظر به آنکه شیخ طوسی بخش بسیار مختصری از این کتاب را به امام عصر (عج) و غیبت آن حضرت اختصاص داده و تفصیل مطلب را به کتاب *تلخیص الشافی* احاله می‌دهد (همو، *الاقتصاد*، ۲۳۶)، می‌توان گفت که وی *الاقتصاد* را پیش از نگارش اثر دیگرش با عنوان *ا* به رشته تحریر درآورده است، زیرا در صورت تألیف کتاب *الغیبه* شایسته آن بود که به تألیف مستقل در این موضوع ارجاع داده شود.

۲۶- : به تصریح مؤلف بخشی از این کتاب در سال ۴۴۷ ق. به قید کتابت درآمده است (همو، *الغیبه*، ۱۱۲). شیخ در این کتاب از *تلخیص الشافی* (ص ۵، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۹۶) و *شرح الجمل* (ص ۵) یاد می‌کند.

۲۷- *هدا* *المسترشد و بصیر المتعبد*: نام این کتاب در *الفهرست* در ردیف آخرین مؤلفات شیخ آمده است. به گزارش کتب تراجم اثر مزبور در موضوع ادعیه و عبادات نوشته شده است. ابن طاووس نیز در *فتح الابواب* (ص ۱۷۷، ۲۴۲) متونی را از کتاب مزبور در باب استخاره نقل نموده است. امروزه از این کتاب نسخه‌ای در دست نیست اما بنابر صورت اجزاه‌ای که علامه مجلسی نقل می‌نماید ظاهراً در سال ۵۹۹ ق.

به طور کامل موجود بوده است (مجلسی، ۱۰۶ / ۳۹). تاریخ نگارش این کتاب احتمالاً پس از وفات نجاشی می‌باشد، زیرا نامی از اثر مزبور در *رجال* وی نیامده است.

۲۸ - *اختیار معرفه الرجال*: این کتاب مشتمل بر درون مایه رجال کشی موسوم به *معرفه الناقلین عن الا الصادقین* است. شیخ طوسی اغلاط موجود در کتاب مذکور را اصلاح و مطالب آن را مرتب نموده است. بنا به گفته ابن طاووس وی از تاریخ سه شنبه ۲۶ صفر سال ۴۵۶ ق. در نجف اشرف املائی این کتاب را به شاگردان خود آغاز کرده است (*فرج المهموم*، ۱۳۰). شیخ طوسی در این کتاب از *الفهرست* نام می‌برد (۲ / ۸۱۴، ۸۲۲).

۲۹ - *الامالی* یا *المجالس فی الاخبار*: این کتاب مشتمل بر مجالس املائی است که در بغداد آغاز شده و بخش مفصل آن در نجف تا سال ۴۵۸ ق. ادامه پیدا کرده است (طوسی، *الامالی*، ۷۳۳). این اثر در هجده جزء و بیست و هفت مجلس سامان یافته است. بنابر آنچه مشهور بوده، اجزاء هجده گانه قبل از مجالس، املاء ابوعلی طوسی (م. ۵۱۵ ق.) فرزند شیخ است و بیست و هفت مجلس بعد به املاء خود شیخ طوسی است. اما آقابرگ طهرانی اعتقاد دارد تمامی کتاب که مشتمل بر چهل و پنج مجلس است، املاء شیخ طوسی است و شیخ ابوعلی آن اجزاء هجده گانه را که به املاء پدر بزرگوارش بوده در سال ۵۰۹ ق. برای شاگردانش املاء نموده است (آقابرگ الطهرانی، *النذر*، ۳۰۹/۲).

۳۰ - *مختصر اخبار المختار بن ابي عبيده*، ۳۱ - *النقض علی ابن شاذان فی الغار*، ۳۲ - *مناسک الحج*، ۳۳ - *کتاب انس الوحید*، ۳۴ - *مقتل الحسین*، به جز کتب *مسائل*، از دیگر مؤلفات طوسی است که نجاشی از آنها نام نبرده است و این حاکی از آن است که کتابهای مذکور پس از درگذشت نجاشی (م. ۴۵۰ ق.) به رشته تحریر درآمده است. گواه دیگر این مدعا آن است که آثار یاد شده در *الفهرست* در ردیف آخرین مصنفات شیخ مذکور است (طوسی، *الفهرست*، ۲۴۱ - ۲۴۲).

۳۵- شرح الشرح فی الاصول: شیخ طوسی در *الفهرست* از آخرین اثر خویش با این عبارت یاد می‌کند: «و له کتاب فی الاصول کبیر، خرج منه الکلام فی التوحید و بعض الکلام فی العدل» (همان، ۲۴۲). ظاهراً مقصود مؤلف از این کتاب *شرح الشرح* است که در ابتدای *شرح جمل العلم* و عده نوشتن آن را داده است (همو، *تمهید الاصول*، ۴). برخی از محققان معتقدند این اثر همان کتاب دیگر شیخ با عنوان *اصول العقاید* است که در توحید و مباحثی از عدل نگاشته شده است (واعظزاده، ۴۳)، اما آقابزرگ این نظر را قبول ندارد (آقابزرگ الطهرانی، *النذر*، ۱۹۸/۲). به هر حال، این کتاب بنا به گفته حسن بن مهدی السلیقی، از املاءات شیخ بر شاگردانش بوده که با درگذشت وی ناتمام مانده است (خوانساری، ۲۲۲/۶؛ آقابزرگ الطهرانی، «حیا الطوسی» در *مقدمه التبیان*، ۲۴/۱). بنابراین می‌توان اثر مزبور را آخرین تألیف شیخ طوسی قلمداد کرد.

نتیجه

اینک پس از بررسی سیر نگارش آثار شیخ طوسی و با ملاحظه دوران زندگی پربار وی می‌توان گفت که آثار شیخ به سه مقطع زمانی و سه گرایش متفاوت مربوط می‌گردد:

الف - سالهای ۴۰۸ تا ۴۳۶ ق. (هجرت به بغداد تا وفات سید مرتضی و مرجعیت بلامنازع شیخ طوسی): آثار نگاشته شده در این دوره بیشتر با رویکرد حدیثی و کلامی، در دفاع از مبانی تشیع به رشته تحریر درآمده است. به طوری که آن آثار را می‌توان در جهت مؤلفات استادان بزرگوارش همچون شیخ مفید و سید مرتضی به شمار آورد، بدان حد که شرح و تلخیص برخی از این آثار، از دل مشغولی‌های وی در این مقطع زمانی است.

ب - سالهای ۴۳۶ تا ۴۵۰ ق. (مرجعیت شیخ طوسی تا هجرت وی به نجف اشرف)^۱: در این دوره شیخ طوسی، بیشترین و پربارترین آثار خود را نگاشته است. این درحالی است که در این بازه زمانی آشوبها و درگیریهای بسیاری در بغداد رخ داده، اما شیخ طوسی با آنکه مرجعیت علمی و مذهبی و کرسی تدریس کلام را نیز عهده دار بوده، یک لحظه از فعالیت علمی و نگاشتن کتب بازنشسته است.

اکثر آثار وی در این دوره با رویکرد فقهی نگاشته شده است، به گونه ای که تأسیس فقه مقارن و فقه تفریعی را می‌توان از دستاوردهای تلاشهای شیخ طوسی در این دوره به شمار آورد. افزون بر این، تمامی آثار این دوره از جامعیت خاصی برخوردار بوده است به گونه‌ای که امروزه دانشمندان اسلامی ناگزیر از مراجعه به آثار شیخ هستند و این کتب (اعم از فقهی، کلامی، تفسیری و غیره) مرجعیت علمی خود را حفظ کرده‌اند.

ج - سالهای ۴۵۰ تا ۴۶۰ ق. (هجرت به نجف تا وفات شیخ طوسی): این مقطع چنانچه از آثار شیخ طوسی به دست می‌آید، بیشتر به فعالیتهای آموزشی و تأسیس حوزه علمی نجف اشرف اختصاص داشته و کتب وی در این سالها بیشتر به شیوه املاء نگاشته شده است. شاید توجه این اقدام شیخ طوسی را بتوان در دورانیشی وی در جهت مقابله با حکومتهای سنی عصر خود جست. زیرا اگر شیخ در این برهه زمانی نیز به تألیف می‌پرداخت این احتمال بعید نبود که با وجود کتابخانه‌سوزی‌های بغداد به دست ترکان سلجوقی، این واقعه دگر بار اتفاق افتد و آثار نگاشته شده شیخ در نجف - که قریه ای بیش نبود - به ورطه نابودی و فراموشی سپرده شود، چنانچه بسیاری از آثار مکتوب در گذر زمان دستخوش حوادث شده و از میان رفته اند. از این رو،

۱. تاریخ هجرت شیخ را سال ۴۴۸ یا ۴۴۹ ق. ثبت کرده اند اما ما با اندکی تسامح تاریخ ۴۵۰ ق. (تاریخ وفات نجاشی) را در نظر گرفتیم که در تاریخ شناسی آثار شیخ نقش تعیین کننده دارد.

تربیت شاگردان و تأسیس حوزه نجف از بهترین راهکارهای شیخ برای حفظ کیان تشیع و موارث گذشتگان بوده است.

منابع

- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۲۵۵-۱۳۴۸)، *الذکر الی تصانیف* / ، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- _____، «حیا الشیخ الطوسی»، مقدمه بر *تفسیر التبیان*، تحقیق احمد حبیب قصیر عاملی، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱-۷۴.
- ابن ادريس، محمد بن احمد (۵۴۳-۵۹۸ق.): *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۵۸۹-۶۶۴ق.)، *فتح الابواب*، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ق.
- _____، *فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم*، قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۶۳ش.
- امین، محسن (۱۸۶۵-۱۹۵۲م.)، *اعیان* / ، تحقیق حسن امین، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
- امین عاملی، حسن، *مستدرکات اعیان* / ، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۶ق.
- انصاری، محمد اقبال، «شیخ الطایف ابو جعفر الطوسی حیاتہ و مؤلفاتہ»، الذکر الا للشیخ الطوسی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۰ش، ج ۲، ص ۴۸۰-۵۲۷.
- انصاری قمی، محمد رضا، «درا من حیا الشیخ الطوسی و آثاره»، مقدمه بر *العد فی اصول الفقه*، به تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم، ۱۴۱۷ق.
- بحرالعلوم، محمد مهدی بن مرتضی (۱۱۵۵-۱۲۱۲ق.)، *الفوائد الرجاء* / ، تحقیق و تعلیق محمد صادق بحرالعلوم و حسین بحر العلوم، تهران، الصادق، ۱۳۶۳ش.

- خوانساری، محمد باقر بن زین‌العابدین (۱۲۲۶-۱۳۱۳ق.)، *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، تحقیق اسدالله اسماعیلیان، قم، مکتبه اسماعیلیان.
- رسولی محلاتی، هاشم، «مؤلفات چاپی و غیر چاپی شیخ طوسی»، *یادنامه شیخ طوسی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۴۸ش.
- سبحانی تبریزی، جعفر، *اضواء علی عقائد الامام*، قم، مؤ الامام الصادق(ع)، ۱۴۲۱ق.
- _____، «تطور الفقه ا فی القرنین ۴ و ۵»، *تراثنا*، ۱۴۰۶ق.
- شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین (۹۵۶-۱۰۱۹ق.)، *مجالس المؤمنین*، تهران، کتابفروشی اسلا ، ۱۳۵۴ش.
- صدر، رضا، «نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، *یادنامه شیخ طوسی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۴ش.
- طوسی، محمد بن حسن (۳۸۵-۴۶۰ق.)، *اختیار معر الرجال المعروف برجال الکشی*، تصحیح و تعلیق میر داماد استرآبادی، تحقیق مهدی رجائی، قم، مؤسسه آل‌البیته (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۰۴ق.
- _____، *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار*، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، ا، الثا ، نجف، دارالکتب الاسلا ، ۱۳۷۶ق.
- _____، *الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد*، تهران، منشورات مکتبه جامع چهلستون، ۱۴۰۰ق.
- _____، *الامالی*، ا، الاولی، قم، دارالثقا ، ۱۴۱۴ق.
- _____، *الایجاز فی الفرائض و الموارث*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤ النشر الاسلامی.
- _____، *التبیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق احمد حبیب قصیر عاملی، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ق.

- _____ ، *تلخیص الشافی*، تحقیق سید حسین بحر العلوم، قم، دارالکتب الاسلامی، ۱۳۹۴ق.
- _____ ، *تمهید الاصول در علم کلام اسلامی*، ترجمه و تعلیق عبدالمحسن مشکو الدینی، تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۸ش.
- _____ ، *تهذیب الاحکام*، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامی، ۱۳۶۴ش.
- _____ ، *الجمل و العقود*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤ النشر الاسلامی.
- _____ ، *الخلاف*، قم، مؤ النشر الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
- _____ ، *رجال*، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤ النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
- _____ ، *رسا فی عمل الیوم و ا* ، در مجمو الرسائل العشر، قم، مؤ النشر الاسلامی.
- _____ ، *العد فی اصول الفقه*، تحقیق محمد رضا انصاری قمی، قم، مؤ ۱ ، ۱۴۱۷ق.
- _____ ، _____ ، تحقیق عباد الله طهرانی، علی أحمد ناصح، قم، مؤ المعارف الاسلامی، ۱۴۱۱ق.
- _____ ، *الفهرست*، تحقیق جواد قیومی، قم، مؤ النشر الاسلامی، ۱۴۱۷ق.
- _____ ، *المبسوط فی الفقه الاما* ، تصحیح سید محمد تقی کشفی، تهران، ۱ المرتضو ، ۱۳۸۷ق.
- _____ ، *مصباح المتعجد*، بیروت، مؤ فقه ا ، ۱۴۱۱ق.
- _____ ، *المفصح فی الامامه*، در مجمو الرسائل العشر، قم، مؤ النشر الاسلامی.

_____، *المقدّم فی المدخل الی صنایع علم الکلام*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

علم الهدی، علی بن حسین (۳۵۵-۴۳۶ ق.)، *جوابات مسائل الرّی الاوّلی*، در مجموعه رسائل الشریف المرتضی، به نظارت احمد حسینی، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق.

_____، *الذّکر الی اصول الشرّ*، تصحیح ابوالقاسم گرجی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ ش.

فیض، عباس، «شیخ الطائفه ابوجعفر الطوسی و نقش وی در علوم اسلامی»، *یادنامه شیخ طوسی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۴ ش.

کلبرگ، اتان، *کتابخانه ابن طاووس*، ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه عمومی آ الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ ش.

گرجی، ابوالقاسم، *تاریخ فقه و فقها*، چاپ پنجم، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، ۱۳۸۲ ش.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۰۳۷-۱۱۱۱ ق.)، *بحار الانوار*، تحقیق عبد الرحیم ربانی شیرازی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

نجاشی، احمد بن علی (۳۷۲-۴۵۰ ق.)، *فهرست اسماء مصنفی المشتهر بالرجال*، تحقیق موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ق.

واعظ زاده خراسانی، محمد، «*رسالة حول حیا الشیخ الطوسی*»، الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

Donaldson , Dwight , *THE SHI'ITE RELIGION , A history of islam in Persian and Irak* , London , ۱۹۳۳.